

R E C E N Z J E

ANNA CZAJKA (red. nauk.), WIELKIE KSIĘGI LUDZKOŚCI, Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa 2013, str. 317.

Recenzowana pozycja jest zbiorem tekstów pozwalających spojrzeć na różne kultury przez pryzmat ich ksiąg. Ma charakter innowacyjny zarówno w swym zamyśle edytorskim, jak i warsztacie metodologicznym. Wzbogaca wiedzę o kulturach innych niż własna (zwanych dość znamienne kulturowo), a jednocześnie pogłębia refleksję nad istotą wiedzy kulturoznawczej, definiującej swą odrębność w ramach badań humanistycznych. Tematyka książki odzwierciedla dokonujące się współcześnie otwieranie na różnorodność kultur i stwarza płaszczyznę do konfrontacji wiedzy specjalistów skupionych na dogłębnym poznaniu poszczególnych obszarów kulturowych. Nie jest to pierwsza pozycja z tego zakresu przygotowana pod redakcją Anny Czajki – stanowi kontynuację i rozwinięcie treści wcześniejszej publikacji, *Kultury świata w dialogu*, która ukazała się w 2012 roku jako rezultat prac na polu międzykulturowości prowadzonych w Uniwersytecie Kardynała Stefana Wyszyńskiego. *Wielkie Księgi Ludzkości* nawiązują do omawianych w niej kręgów kulturowych (tym razem jednak z pominięciem Japonii i Afryki) i pogłębiają poruszane tam zagadnienia dotyczące współistnienia i dialogu kultur.

Opracowanie skupia się na księgach świętych, w których są utrwalone zasady życia religijnego. Nie jest to jednak porównanie kanonów religijnych, punkt odniesienia stanowi raczej kontekst językowy i kulturowy. W polskiej literaturze jest to prawdopodobnie pierwsza publikacja obejmująca tak szeroko problematykę tekstów religijnych, do których zalicza się nie tylko Biblię chrześcijańską i Koran muzułmanów, ale także „słowo Buddy”, teksty związane z tradycją konfucjańską, święte księgi judaizmu i Wedy.

Publikacja powstała jako praca zbiorowa grupująca autorów polskich i zagranicznych, wybitnych specjalistów w dziedzinach, które dotychczas ze sobą mało się krzyżowały i – jak można przypuszczać – mało korzystały nawzajem ze swojego dorobku oraz doświadczeń i tematów badawczych. Pomysł umieszczenia ich prac w jednym tomie odzwierciedla determinację jego redaktorki, by z takiego spotkania kulturoznawców różnych obszarów i specjalistów różnych dyscyplin uczynić nową wartość poznawczą i zaproponować nowe podejście metodologiczne w badaniach nad *Wielkimi Księgami Ludzkości*. Szczegóły takiego ujęcia zostały przedstawione we *Wstępie*, a „drogowskazem” są tu lektury *Wielkich Ksiąg* w różnych środowiskach naukowych, akcentujące perspektywę porównawczą i metodologię różnych dyscyplin.

Opracowania autorskie zostały podzielone na trzy części, które odzwierciedlają wielodyscyplinarne podejście do *Ksiąg*, a tym samym wieloaspektowe ujęcie zagadnień międzykulturowości. Odrębną partię tekstów stanowią streszczenia.

Pierwsza część – *Wykłady* – przybliża treść kanonów tekstów religijnych w różnych kręgach kulturowych. *Słowo Buddy* Marka Mejora uwypukla aspekty historyczne nie tylko poprzez narysowanie postaci samego Buddy, ewolucji jego poglądów i głoszonej nauki, ale przede wszystkim poprzez fundamentalne przesłanie o funkcjonowaniu tekstów kanonicznych, w których dokonała się zmiana przekazu ustnego na pisany. Małgorzata Religa w obszernym artykule omawia chińskie księgi kanoniczne powstałe w różnych epokach, w tym teksty związane z tradycją konfucjańską, które są źródłem „mądrości życiowych” i objaśniania świata. Anna Kuśmirek przedstawia warunki powstania tekstów zwanych Biblią hebrajską oraz tradycję odczytywania ich na różne sposoby i na różnych poziomach, także w wersjach przekładanych na inne języki, komentarzach oraz tekstach rabinicznych Miszny i Talmudu. Opracowanie łączy opis faktograficzny z analizą podporządkowaną prezentacji sposobu funkcjonowania tekstów religijnych w kontekście kulturowym i w relacjach międzykulturowych. Katarzyna Pachniak przedstawia historię powstania i spisania Koranu, zawartość księgi i interpretacje jej tekstu. Artykuł jest napisany w przystępnej formie eseju, z dużą dozą informacji zarówno podstawowych, jak i mniej znanych o świętej księdze muzułmanów.

Część *Wykłady* pokazuje różne aspekty funkcjonowania *Ksiąg* w kulturach. Autorzy opracowań są wybitnymi polskimi specjalistami zajmującymi się obszarami językowo-kulturowymi, w których omawiane teksty powstały. Artykuły zawierają bibliografię (zasadniczo wybraną, obejmującą lektury podstawowe).

Część druga – *Dyskusje* – koncentruje się na wybranych zagadnieniach związanych z obecnością *Wielkich Ksiąg* w różnych kulturach. Monika Nowakowska, pisząc o hinduizmie, skupia się na korpusie wedyjskim jego świętych ksiąg i wyjaśnia istotę sanskryckich tekstów religijnych w kontekście rytuału, symboliki formalnej i tradycji przekazu, a także wiedzy o świecie i społeczeństwie. Artykuł skupia się na znaczeniu języka (słowa) w tradycji hinduizmu. Krzysztof Gawlikowski wyjaśnia, na czym polega i z czego wynika odmienne pojmowanie terminu 'konfucjanizm' w tradycji europejskiej i chińskiej oraz przedstawia historyczne wersje konfucjanizmu. Anna Kuśmirek analizuje status przekładów ksiąg świętych judaizmu na podstawie przekładu greckiego Septuaginty. Katarzyna Pachniak interpretuje Koran i hadisy poprzez kontekst kultury muzułmańskiej, jak i przez pryzmat odbioru doktryny religijnej islamu w piśmiennictwie zachodnim.

Artykuły zgrupowane w części *Dyskusje* nie mają wspólnej podstawy ani na gruncie tematyicznym, ani metodologicznym, co w pewien sposób stanowi świadectwo odmienności w czytaniu *Ksiąg*, wynikające z odmienności tradycji badawczej względem tekstów, różnego stopnia ich poznania przez badaczy i zróżnicowanej wiedzy potocznej o ich treści.

Część trzecia, opatrzona tytułem *Projekty*, jest – jak można przypuszczać – kluczowa dla całego zamysłu edytorskiego. Zawiera spojrzenie na różne kultury z perspektywy ugruntowanych badań kulturoznawczych, dla których Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego uruchomił nowy program studiów. Zamieszczono w niej wykłady zaproszonych gości, specjalizujących się w problematyce dialogu międzykulturowego i *Wielkich Ksiąg* (głównie Biblii, z próbą lektury Koranu z perspektywy współczesnego chrześcijaństwa). Karl-Josef Kuschel z Tybingi przedstawia swoje doświadczenia ze – jak ją określa – sporną księgą (Koranem) z pozycji chrześcijanina i teologa katolickiego; Gerardo Cunico z Genui analizuje odniesienia do Biblii w koncepcji filozoficznej Emmanuela Kanta. Opracowania te wnoszą do publikacji element międzynarodowy także w innym wymiarze, językiem publikacji jest tu odpowiednio niemiecki i angielski. W tej grupie autorów są także badacze polscy. Bernadetta Kuczera-Chachulska pokazuje, jak przedstawiciele filozofii europejskiej, pisarze – Norwid i Sołowjow – na podstawie Biblii tworzyli wizję Boga, człowieka i jego świata; Maciej Bała daje przykład filozoficznej interpretacji tekstu religijnego, analizując rozumienie tekstu biblijnego przez Paula Ricoëura. Jak zaznaczono we *Wstępie* (s. 27): „wykłady gości i dyskusja z nimi stanowią element inspiracji do poszukiwań i badań nad problematyką *Wielkich Ksiąg* na naszym uniwersytecie”.

Ostatnia część, *Streszczenia*, jest redakcyjnym spoiwem dla różnorodności tematycznej i warsztatowej publikacji. Znajdują się w niej krótkie angielskie abstrakty artykułów polskojęzycznych, ale odnoszą się one tylko do części z przedstawionych wcześniej artykułów. Wykłady obcojęzyczne są w tym miejscu zamieszczone w wersji polskiej. Artykuł Karla-Josefa Kuschela jest w istocie przekładem, zawierającym także cytaty z samych ksiąg (Biblii i Koranu), jak też cytaty z Goethego (w tłumaczeniu Anny Czajki). Artykuł Gerardo Cunico jest także obszernym wyciągiem po polsku z tekstu angielskiego oryginału.

Książka jest starannie opracowana redakcyjnie, w szczególności odnosi się to do notowania referencji bibliograficznych i stosowania przypisów. Na końcu zamieszczono indeks nazwisk.

Wielkie Księgi Ludzkości są do pewnego stopnia konfrontacją ujęć problematyki najważniejszych tekstów kulturowych w badaniach prowadzonych w Polsce i w innych ośrodkach europejskich, a jednocześnie propozycją badań kulturoznawczych odwołujących się do filozofii. Publikacja niesie też cenne przesłanie dydaktyczne, które przenosi sposób patrzenia na *Księgi* na sposób patrzenia na kultury, zwłaszcza kultury odmienne od naszej. Jest cenną lekturą nie tylko poszerzającą wiedzę, ale także materiałem do ćwiczeń i warsztatów w zakresie badań międzykulturowych.

Nina Pawlak
Uniwersytet Warszawski

CHRISTOPHE JAFFRELOT, LE SYNDROME PAKISTANAIS, Fayard, Paris 2013, str. 657.

Christophe Jaffrelot jest jednym z najwybitniejszych europejskich znawców Subkontynentu Indyjskiego. Ten politolog i wieloletni były kierownik prestiżowego Centrum Studiów i Badań Międzynarodowych (Centre d'études et de recherches internationales – CERI) w Paryżu przyzwyczał czytelników do bardzo wysokiego poziomu swoich prac. Kilka z jego książek to wręcz klasyka badań politologicznych nad współczesnymi Indiami. Chodzi tu przede wszystkim o napisaną pod jego redakcją monumentalną pracę zbiorową *L'Inde contemporaine de 1950 à nos jours* z 1996 r. oraz dzieło *Inde: la démocratie par la caste. Histoire d'une mutation socio-politique (1885–2005)* z roku 2005. Oprócz tych dwóch niezwykle udanych prac Jaffrelot opublikował również kilkanaście innych książek o mniejszej wartości naukowej – jednakże również one trzymały bardzo wysoki poziom. Jednocześnie przyzwyczał on swych czytelników do stylu naukowego i raczej stronił od prac popularyzatorskich. Dość powiedzieć, że w specjalnym dodatku do dziennika „Le Monde” poświęconym Indiom przed wyborami w 2014 r. Jaffrelot nie umieścił tekstu dziennikarskiego, lecz jedynie przedruk fragmentu jednej ze swych książek naukowych. Zdecydowana większość prac tego autora to poważne dzieła naukowe, napisane jednak świetnym językiem, błyskotliwym stylem.

Z tego też powodu wiadomość, że przygotowuje on obszerne kompleksowe opracowanie problematyki Pakistanu, wywołała duże zainteresowanie czytelników. Opublikowana w drugiej połowie 2013 r. książka *Le syndrome pakistanais* jest świetna, choć niestety nie wytrzymuje porównania z najlepszymi dziełami autora. Niemniej jednak warto się z nią zapoznać, gdyż stanowi ważną pozycję we współczesnych badaniach nad Pakistanem. Obecnie, jak się wydaje, czas największego zainteresowania tym krajem minął, ponieważ uwaga światowej opinii publicznej przeniosła się w rejon Bliskiego Wschodu oraz Europy Wschodniej, gdzie trwają krwawe wojny mogące przesądzić o losach globu na kilka dekad. Pakistan zszedł z pierwszych stron gazet, jako że sytuacja w nim, choć daleka od stabilności, jest dużo mniej dramatyczna niż w wyżej wymienionych rejonach. To uspokojenie umożliwia spojrzenie z większego dystansu, bez emocji, *sine ira et studio*. W takim właśnie tonie utrzymana jest książka Jaffrelota, napisana spokojnie, rzeczowo, zgodnie z najlepszymi tradycjami francuskiej politologii.

Praca dzieli się na trzy części. Pierwsza, nazwana *Nacjonalizm bez narodu (a nawet bez ludu) (Un Nationalisme sans nation (voire sans peuple))*, traktuje o kwestiach narodowościowych: o budowaniu narodu pakistańskiego oraz o różnicach etnicznych w poszczególnych regionach. Druga część, zatytułowana *Ani demokracja, ani autokracja? (Ni démocratie, ni autocratie?)*, opisuje rozmaite formy rządów, jakich doświadczył Pakistan w swej krótkiej historii. Trzecia część poświęcona została politycznemu wymiarowi islamu w Pakistanie. Publikację zamykają konkluzje autora.

Jaffrelot na wstępie książki definiuje to, co uważa za tytułowy „syndrom pakistański” (s. 24–26). Według niego Pakistan od samego początku aż do dnia dzisiejszego jest określany przez trzy rodzaje sprzeczności. Pierwsza z nich to próba budowania unitarnego państwa wynikającego z pozornie prostego równania: Pakistan = islam + urdu, co stało w sprzeczności z tradycjami lokalnymi i etnicznymi. Scentralizowanie władzy prowadziło do wzrostu napięć i przemocy. Drugą sprzecznością jest elitarystyczny charakter sprawowania władzy, która niezmiennie spoczywała w rękach bardzo ograniczonej i hermetycznej grupy ludzi (dzielących się wyraźnie na cywilów i wojskowych), oraz egalitarystyczne dążenia rządzących. Według Jaffrelota ten problem istniał już za czasów brytyjskich i był spowodowany polityką Ligi Muzułmańskiej, która dbała przede wszystkim o interesy arystokracji. Trzecia sprzeczność generowana jest przez obecność religii w życiu publicznym państwa, które od 1956 r. jest republiką islamską. Współtwórca Pakistanu, Muhammad Ali Jinnah, i jego spadkobiercy ideowi uważali islam przede wszystkim za pewną tradycję kulturową i byli raczej zwolennikami sekularyzmu (choć ten wątek akcentowali nie tak mocno jak ich rywale z Indyjskiego Kongresu Narodowego z czasów kolonialnych), natomiast duża część populacji i wielu polityków uważało, że religia powinna w państwie pełnić znacznie istotniejszą rolę. W latach siedemdziesiątych ta druga opcja zaczęła dominować, co spowodowało, że dwóch liderów – Zulfikar Ali Bhutto i Zia-ul-Haq – wręcz prześcigało się we wdrażaniu nowych rozwiązań promujących obecność islamu w życiu publicznym. Tym samym zaprzeczyli oni koncepcji opracowanej przez Jinnaha. Ko-

lejną sprzecznością jest fakt, że państwo *de iure* islamskie atakowane jest przez jeszcze bardziej radykalnych muzułmanów. Jaffrelot uważa, że sprzeczności te składają się na „syndrom pakistański” i powodują „niestabilność wielosektorową” oraz niepewność w kwestii tożsamości narodowej.

Autor rozwija te przemyślenia w kolejnych rozdziałach. Ponieważ książka ma charakter przekrojowy, problemowy, chronologia utrzymana jest tylko w obrębie każdej z trzech części. W rezultacie czytelnik zapoznaje się trzykrotnie z tą samą historią, za każdym razem opowiedzianą z innej perspektywy, co nie jest oczywiście problemem, wręcz przeciwnie – dostarcza dodatkowych informacji i pozwala na bardziej uniwersalne spojrzenie na omawiane zagadnienia.

Historia Pakistanu pełna jest przemocy, zamachów stanu itd., zaś krótsze lub dłuższe epizody rządów demokratycznych również nie były wolne od negatywnych zjawisk. Według Jaffrelota główną przyczyną takiego stanu rzeczy jest niemożność właściwego określenia Pakistanu względem wspomnianych już trzech wartości: tożsamości narodowej, formy rządów i obecności religii w życiu publicznym. W konkluzji autor po raz kolejny opisuje zdefiniowany przez siebie „syndrom pakistański”, sugerując, że dotychczas nie znaleziono właściwej formuły funkcjonowania państwa i pogodzenia istniejących w nim sprzeczności.

Książka przeznaczona jest dla czytelnika posiadającego już sporą wiedzę o Pakistanie. Nie można jej traktować jako podręcznika, gdyż nosi ona wyraźny charakter polemiczny, zaś jej część czysto informacyjna jest zbyt uboga i fragmentaryczna, aby wystarczyła za taki. Nie jest to oczywiście jej wada.

Wśród rozmaitych wątków poruszanych przez Jaffrelota na uwagę zasługuje bardzo trafny opis świadomości i projektów politycznych przesiedleńców z terenów zajmowanych obecnie przez Republikę Indii, tzw. muhadżirów (s. 173–194). Na przeciwległym biegunie znajduje się opis działalności islamistycznych grup terrorystycznych (s. 552–586), który jest dość sztamkowy i sprawia wrażenie trochę niedopracowanego. Brakuje mu też konkluzji. Jest to najłabsza część książki.

Pomimo tego drobnego mankamentu (akurat ten temat jest dobrze opisany w opracowaniach innych autorów) *Le syndrome pakistanais* jest bardzo interesującą publikacją i pozycją moim zdaniem obowiązkową dla osób, które zajmują się sytuacją polityczną w Pakistanie. Wydaje się, że głównym problemem tej książki jest osoba samego autora, który w swoich wcześniejszych pracach przyzwyczaił nas do jeszcze wyższego poziomu! Dlatego też po lekturze pozostaje delikatne wrażenie niedosytu, spotęgowane również brakiem rozdziału o kulturze – w *L'Inde contemporaine...* analogiczny rozdział stanowi doskonale dopełnienie reszty tekstu. Pozostaje mieć nadzieję, że w kolejnych wydaniach – jeżeli takie będą – autor nadrobi ten brak. Jakkolwiek wydaje się, że przygotowywana na pierwszą połowę 2015 r. angielska wersja tej książki (pod nieco zmienionym tytułem – *The Pakistan Paradox: Instability and Resilience*) prawdopodobnie nie będzie jednak zawierać rozdziału o kulturze. Mimo to warto zapoznać się z *Le Syndrome Pakistanais*, gdyż stanowi ona istotny głos w dyskusji o Pakistanie.

Adam Burakowski
Instytut Studiów Politycznych PAN